

ประวัติศาสตร์จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ดินแดนอันเป็นที่ตั้งของจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ในปัจจุบันนี้ มีความเป็นมาที่ไม่ชัดเจนนัก บันทึกทางประวัติศาสตร์ที่ค้นพบแสดงให้เห็นว่าเคยเป็นเพียงทางผ่านทางการเดินทางทัพทั้งทัพไทยและ ทัพพม่า และเนื่องจากพม่าเดินทางเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาหลายครั้งด้วยกันทำให้อาคารบ้านเรือนหรือ สถานที่ทางศาสนาเป็นเพียงการสร้างขึ้นชั่วคราว เมื่อถูกโจมตีก็สูญหายไปเสียคราวหนึ่ง จึงไม่มี โบราณสถานถาวรใดๆ เหลืออยู่เช่นจังหวัดอื่นๆ ในบริเวณภาคกลางของประเทศ อย่างไรก็ตาม หลักฐานเอกสารบางฉบับชี้ให้เห็นว่า ดินแดนแถบนี้เคยมีผู้คนตั้งบ้านเรือนมาช้านานแล้ว ซึ่งพอจะ ลำดับได้ดังนี้

สมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา

ประวัติที่เล่าขานถึงความเป็นมาได้แสดงให้เห็นว่าจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ในปัจจุบันเคยมีผู้ ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยช้านานนับได้หลายศตวรรษ หนังสือพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ วัน วลิต พ.ศ. ๒๑๘๒ (Van Vliet) พ้อคำชาวฮอลันดา ซึ่งได้มาทำงานอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาเป็นเวลาประมาณ ๙ ปี พ.ศ. ๒๑๘๖ - ๒๑๘๘ ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งวนาศรี สามนเสน แปลไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ ความบาง ตอนกล่าวว่า

“เป็นเรื่องราวที่เห็นพ้องต้องกันมากที่สุด คือเมื่อประมาณสองพันปีมาแล้วพระโอรสของ จักรพรรดิจีนพระองค์หนึ่งถูกเนรเทศออกจากเมืองจีน เนื่องจากลอบปลงพระชนม์พระราชบิดา และจะ ยึดครองราชอาณาจักร พระราชโอรสและข้าราชการบริพารหลังจากรอนแรมไปตามที่ต่างๆ ในที่สุดก็มา ขึ้นบกที่อ่าวสยามแหลมกุย (Guij) อยู่ห่างจากอำเภอกุยบุรีในปัจจุบัน ๖๐๐ เมตร ความเห็นของผู้แปล บันทึก และตั้งถิ่นฐานที่นั่น....”

สมัยกรุงศรีอยุธยา

เมื่อพระเจ้าอู่ทองทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี ในพ.ศ. ๑๘๙๓ ดินแดน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ รวมเป็นเมืองเล็กๆ อยู่ในการปกครองด้วยเช่นกัน

พลตรีดำเนียร เลขะกุล บันทึกลงอนุสาร อ.ส.ท. (ฉบับเดือนเมษายน ๒๕๑๕) ว่าในแผนที่ เดินทางของขบวนเรือรบจีนในบังคับบัญชาของเซ็งโห หัวหน้านั้นที่ ซึ่งพระเจ้ายู่โง้แห่งราชวงศ์หมิง ทรงส่งมาสำรวจประเทศตะวันตก และซื้อหาสิ่งฟุ่มเฟือยแปลกๆ เช่น เพชร พลอย ไม้หอม เครื่องเทศ และสิ่งของหายากอื่นๆ ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๗๔-๑๘๗๕ และศาสตราจารย์ พอล วิตลีย์ (Prof. Poul Wheatly) ได้มาทำขึ้นใหม่นั้น ได้กำหนดตำบลหนึ่งลงบนบริเวณที่เป็นจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ขณะนี้ไว้ ด้วย และเขียนชื่อที่เรียกเป็นสำเนียงจีน (เขียนด้วยอักษรอังกฤษ) ว่า “พี-เชียซาน” (Pi-Chia-Chari) แปลว่า “เขาสามยอด” (Triple Peak Mountain) สำเนียงจีนกลางมาจากการสอบถามอ่านว่าซันไปเฟิง- ผู้เรียบเรียง) ใกล้เคียงกับ “เขาสามร้อยยอด” หรือ “เขาสามยอด ในจังหวัดประจวบคีรีขันธ์นี่เป็นที่ สังเกตและรู้สึกกันดีในระหว่างนักเดินเรือเป็นอย่างดี”

หนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า ลำดับรายชื่อหัวเมืองปักษ์ใต้ของกรุงศรีอยุธยาไว้ ดังนี้
“เมืองปรานม เมืองชะอ้ง เมืองหารัง (บางนางรม) เมืองบางตะพาน...”

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ เล่าเรื่องสมัยสมเด็จพระนเรศวรไว้ว่า
 “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า พระผู้เป็นเจ้าขอแล้วโยมก็จะให้ แต่ทว่าจะให้ไปตีเมืองตะ-
 นาวศรี เมืองทวาย แก่ตัวก่อน สมเด็จพระนเรศวรก็ถวายพระพรว่า การซึ่งจะใช้ไปตีบ้านเมืองนั้นสุดแต่
 พระราชสมภารเจ้าจะสมเคราะห์ ใช้อภิสมณะ แล้วสมเด็จพระนเรศวรพระราชทานอภัยโทษ
 ลาไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสั่งให้ท้าวพระยาหัวเมืองมณฑลพิษณุโลก พระราชกำหนดให้พระยาจักรีถือ
 พล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรี ให้พระยาพระคลังถือพล ๕๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองทวาย....

พระเจ้าหงสาวดีทรงพระราชดำริว่า นเรศวรทำการศึกว่องไวหลักแหลมมองอาจนักจนถึงยุทธ
 หัตถ์มีชัยแก่มหาอุปราช เอกาทศรัฐเล็กก็มีชัยแก่มังจาชะโร เห็นพี่น้องสองคนนี้จะใจกำเริบยกมาตี
 พระนครเราเป็นมั่นคง แต่ทว่าจะคิดเอาเมืองตะนาวศรี เมืองมฤท เมืองทวายให้ได้ก่อนจำจะให้นายทัพ
 นายกองและไพร่ซึ่งไปเสียทัพมานี้ ให้ยกลงไปรักษาเมืองตะนาวศรี เมืองมฤท เมืองทวาย ไว้ให้ได้ศึก
 จึงจะไม่ถึงกรุงสรวดี

ฝ่ายเมื่อพระยาจักรียกมาถึงแดนเมืองตะนาวศรี ตีบ้านรายทางกวาดผู้คนได้เป็นอันมาก
 แล้วยกเข้ามาล้อมเมืองตะนาวศรี ชาวเมืองรบป้องกันเป็นสามารภ ๑๕ วัน พระยาจักรีแต่งเข้าปล้น
 เมืองในเพลลา ๑๐ ทุ่ม พอรุ่งขึ้นเข้าประมาณโหมงเศษก็เข้าเมืองได้ ฝ่ายกองทัพพระยาพระคลังยกตีแดน
 เมืองทวาย ชาวทวายยกออกมารบก็แตกเสียเครื่องสัตว์รูล้มตายเป็นอันมาก พระยาพระคลังก็ยกเข้า
 ไปพักพลตั้งค่ายริมน้ำปากตะวันออกเหนือคลองละหามันแล้ว ก็ยกข้ามไปล้อมเมืองไว้ อยู่ถึง ๒๐ วัน
 ทวายจาเจ้าเมืองทวายเห็นเหลือกำลังจะรักษาเมืองไว้มิได้ ก็แต่งให้เจตองวุ่นกับวุ่นทก ออกไปขอ
 ออกเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ถวายดอกไม้ เงินทอง

พระยาจักรี พระยาพระคลัง บอกรับราชการเข้ามาให้กราบทูล

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ตีพระทัย ตรัสให้ตอบออกไปให้พระยาศรีไสย
 ณรงค์อยู่รั้งเมืองตะนาวศรี ให้เอาทวายจาเข้ามาเฝ้า พระยาจักรี พระยาพระคลังจัดแจงบ้านเมืองเสร็จ
 แล้วก็ให้ยกทัพกลับเข้ามาเถิด

พระยาจักรี พระยาพระคลังแจ้งดังนั้น ก็บอกลงไปเมืองตะนาวตามพระราชบรรหารทุก
 ประการและให้ทวายจาเจ้าเมืองอยู่ดั่งเก่า ให้จัดชาวเมืองทวายเป็นที่ปลัดชื่อออกพระปลัดผู้หนึ่ง
 ให้ยกเป็นกระบัตรชื่อปลัดผู้หนึ่ง เป็นที่นาชื่อออกจะนัดผู้หนึ่ง เป็นที่วังชื่อปลัดผู้หนึ่ง เป็นที่
 คลังชื่อออกเมงจะตีผู้หนึ่ง เป็นที่สุตชื่อคงวางตัดคงจำเป็นที่เมือง ครั้นตั้งแต่งขุนหมื่นผู้ใหญ่ผู้น้อย และ
 จัดแจงบ้านเมืองเป็นปกติเสร็จแล้ว ครั้นเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พระยาจักรี พระยาคลัง ก็พาเอาตัวทวาย
 จาเจ้าเมือง กับผู้มีชื่อซึ่งตั้งไว้ ๖ คนนั้นเข้ามาด้วย ขณะนั้นยกกองทัพมาโดยมองสอย ถึงตำบลภูเขา
 สูงช่องแคบ แดนพระนครศรีอยุธยากับเมืองทวายต่อกันหาที่สำคัญมิได้จึงให้เอาปูนในตำแหน่งไพร่พล
 ทั้งปวงมาประสมกันเข้าเป็นโบสถ์ก่อเป็นพระเจดีย์ฐานสูง ๖ ศอก พอหุงหาอาหารสุกสำเร็จแล้ว ยก
 ทัพเข้ามาถึงกรุงพระนครศรีอยุธยาเข้าเฝ้ากราบทูล”

“ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะแม อัฐศก (จ.ศ. ๙๔๘ พ.ศ. ๒๑๒๙) กรมการเมือง กุยบุรีบอกเข้ามาว่า พระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งให้ไปรั้งเมืองตะนาวศรีเป็นกบฏ โภษาธิบดีกราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณายังแคลงอยู่ จึงโปรดให้มีตราแต่งตั้งข้าหลวงออกไปหา พระยาตะนาวศรีก็มีมาสมเด็จเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธ จึงให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าเสด็จพระราช ดำเนินยกทัพออกไป และสมเด็จพระอนุชา เสด็จออกไปครั้งนั้น พล ๓๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๕๐๐ ทัพปักษ์ใต้เมืองไชยา เมืองชุมพร เมืองคลองวาฬ เมืองกุย เมืองปราณ เมืองเพชรบุรี ๖ เมือง คน ๑๕,๐๐๐ ชุมทัพตำบลบางตะพานเดินทางสิงขรฝ่ายพระยาตะนาวศรีรู้ว่า สมเด็จพระเอกาทศรฐ- อิศวรบรมนาถ บรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกมา ก็คิดเกรงพระเดชเดชาานุภาพเป็น อันมาก จะหนีก็หนีไม่พ้น จะแต่งทัพออกรบก็เหลือกำลัง จนสิ้นคิดแล้วก็นิ่งรักษามั่นไว้...”

“ถึงเดือน ๙ พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ (สมเด็จพระ นเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรฐ) ก็เสด็จออกจากเมืองเพชรบุรี (เสด็จมาประพาสอยู่ที่เมืองเพชรบุรี ก่อน) โดยชลมารคเสด็จไปประพาสถึงตำบลสามร้อยยอด และตั้งพระตำหนักแถบฝั่งพระมหาสมุทร จึง เสด็จลงพระสุพรรณวิมานนาวาอันอลงกตรจนาธิการประดับ สรรพด้วยเครื่องพิชัยศัสตราวุธมหิมา และ เรือท้าวพระยาเสนาบดีพิธิโยธาทหารโดยเสด็จแห่งล้อมลัดดาตาดำในท้องมหาอรรณพสาคร พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จออกไปประพาสภิรมย์ชมฝูงมัส ยากร อันมีนาหาพรรณในกลางสมุทร ก็ทรงเบ็ดทองได้ฉลามขึ้นมายังพระตำหนักพระบาทสมเด็จพระ บรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จออกไปประพาสในกลางมหาสมุทรตั้งนั้นได้ ๑๔ วันวาน...”

ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม (ราว พ.ศ. ๒๑๔๖) มีหนังสือจากเมืองตะนาวศรีแจ้งไปกรุงศรี ออยุธยาว่ากองทัพมอญและพม่ายกมาล้อมเมืองขอพระราชทานกองทัพไปช่วย พระเจ้าทรงธรรมตรัสให้ พระยาพิชัยสงครามเป็นแม่ทัพยกออกไป พอถึงด่านสิงขรก็ได้รับไบบอกจากนายทัพนายกองว่าเมือง ตะนาวศรีเสียแก่พม่าแล้ว

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ (ราว พ.ศ. ๒๒๔๖) เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรีและทรงดำเนิน ตามรอยพระบาทสมเด็จพระนเรศวร คือประทับแรมที่ตำบลโตนดหลวง และเสด็จเลยลงไปถึงสามร้อย ยอดเพื่อทรงเบ็ดฉลาม

ในสมัยสมเด็จพระบรมโกศ (ราว พ.ศ. ๒๒๙๐) เจ้าเมืองกุยมีหนังสือทูลว่ามีทองคำที่บาง สะพานพร้อมทั้งส่งทองเข้าถวายด้วย ๓ ตำลึง จึงทรงเกณฑ์ไพร่ออกไป ๒,๐๐๐ คน ไปร่อนทองใช้เวลา ๕ ปี ได้ทอง ๙๐ ชั่งเศษ

ในสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยารินทร์ (ราว พ.ศ. ๒๓๐๕) พระเจ้าอังวะยกทัพมาตีเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี ทรงให้พระยายมราชเป็นทัพหน้า ทหาร ๓,๐๐๐ พระยาธารมาเป็นแม่ทัพ ทหาร ๒๐๐๐ และทหารหัวเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สมุทรสงคราม ธนบุรี และนนทบุรี ยกออกไปแต่พอถึงด่านสิงขรก็ ทราบว่าเสียเมืองมะริด ตะนาวศรีแล้ว พระยายมราชจึงตั้งทัพอยู่ที่แก่งตุ่ม ถูกพม่าตีแตกกลับเข้ามาถึง กุย ปราณ และถึงเพชรบุรี

ราว พ.ศ. ๒๓๐๗ กองทัพพม่าซึ่งมีมังมหานรธาเป็นแม่ทัพ ยกตีเรื่อยเข้ามาทางทวาย ระนอง ชุมพร คลองวาฬ กุย ปราณ จนถึงเพชรบุรี แต่ที่เพชรบุรีนี้ทัพพระยาพิพัฒน์โกษากับทัพของพระยาตากยกมาจากกรุงศรีอยุธยาที่รักษาเมืองไว้ได้ พม่ายกถอยไปทางด้านสิงขร

สมัยกรุงธนบุรี

พ.ศ. ๒๓๑๗ ทางพม่าได้ยกทัพเข้ามาอีกโดยยกเข้ามาทางปากแพรก ตั้งค่ายอยู่ ณ ตำบลบางแก้ว กองหนึ่งคอยปล้นผู้คนแถวเมืองกาญจนบุรี สุพรรณบุรี และนครไชยศรี อีกกองหนึ่งยกเข้าปล้นเมืองราชบุรี สมุทรสงคราม และเพชรบุรี ขณะนั้นมีโบบอกเข้ามายังกรุงธนบุรีว่า กองทหารที่เข้ามาทางเมืองมะริดได้เข้าปล้นค่ายทับสะแก เมืองกำเนิดนพคุณ จึงโปรดให้แจ้งแก่เจ้าเมืองกุยบุรี เมืองปราณบุรี ให้ทำลายบ่อน้ำ หนองน้ำตามรายทางที่คิดว่ากองทัพพม่า จะยกมายังเมืองเพชรบุรีให้หมดสิ้น โดยให้อาของสกปรกหรือยาพิษใส่ลงไปอย่าปล่อยให้กำลังแก่ฝ่ายข้าศึกได้

สมัยกรุงธนบุรีเป็นช่วงการปกครองที่สั้นมาก ดังนั้นการเดินทางของกองทัพที่ผ่านไปมาในเส้นทางดินแดนจังหวัดประจวบคีรีขันธ์จึงไม่มีเรื่องราวปรากฏมากนัก และเมืองนารังก็เล็กร้างไป

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๖ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดให้สมเด็จพระบรมราชาธิบดีบรมมหาสุรสิงหนาท เสด็จยกทัพไปตีเมืองเมาะตะมะ เมืองร้างกึ่งและถ้ำตีได้ก็ให้เลยไปถึงเมืองอังวะเลยทีเดียว สมเด็จพระบรมราชาธิบดีเสด็จทางด้านสิงขรไปตั้งต่อเรือรบอยู่ฝั่งทะเลตะวันตก

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “เมืองบางนางรม” ที่ปากคลองบางนางรม (บางฉบับเขียนบางนางรมย์) แต่ที่ดินไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกจึงย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่เมืองกุย ซึ่งมีบ้านเรือนหนาแน่นกว่า พื้นที่อุดมสมบูรณ์กว่าและเป็นเมืองเก่าแก่แต่คงใช้ชื่อเมืองบางนางรมตามเดิม สถานที่ตั้งบ้านเจ้าเมืองคือบ้านจวนบนจวนล่างในปัจจุบัน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ความพอสรุปได้ว่าด่านสิงขรเป็นเมืองหน้าด่านที่ใช้ส่งข่าวระหว่างประเทศพม่าและประเทศไทยโดยแขวนกิ่งไม้ตามต้นไม้ที่ปลายด่าน เพราะทั้งสองฝ่ายมีกองลาดตระเวนคอยตรวจตรา

การกำหนดหัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ แบ่งออกเป็น ๔ ชั้น เรียกว่าเมืองเอก เมืองโท เมืองจัตวา หัวเมืองเอก โท ตรี มีเมืองขึ้นมากบ้างน้อยบ้าง แต่หัวเมืองจัตวาไม่มีเมืองขึ้น คาดว่าแรกๆ เมืองกุย เมืองปราณ เมืองคลองวาฬ คงอยู่ในชั้นเมืองจัตวาหรือเป็นเมืองขึ้นของเพชรบุรีเท่านั้น ส่วนการตั้งเมืองบางนางรมนั้นเข้าชายเมืองจัตวา

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ (๒๓๖๗-๒๓๙๔) ไม่มีหลักฐานบันทึกเรื่องราวที่เกี่ยวกับทางจังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑) โปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองบางนางรม กุยบุรี เมืองคลองวาฬเป็นเมืองตั้งขึ้นใหม่ชื่อ "เมืองประจวบคีรีขันธ์" (ประกาศใน พ.ศ. ๒๓๙๘) แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บันทึกไว้ว่า "เมืองขึ้นกลาโหมเมืองคลองวาฬ แก่เป็นเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองท่าทองแก่เป็นเมืองกาญจนดิษฐ์ รวม ๒ เมือง"

เมืองประจวบคีรีขันธ์ ผู้ว่าราชการเมืองตั้งใหม่ พระพิไชยชลสินธุ์ เมืองกำเนินนพคุณ พระกำเนินนพคุณผู้ว่าราชการเมือง แปลงว่า พระมหาสิงคคุณอดุลยสุพรรณภูมารักษ์

พ.ศ. ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคำนวณได้ว่า จะมีสุริยุปราคาหมดดวงและจะเห็นได้ในเมืองไทยที่ตำบลหัวากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ในวันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๔๑๑ จึงทรงให้จัดเตรียมสถานที่โดยสร้างเป็นค่ายหลวงขึ้น แล้วพระองค์ก็เสด็จมาประทับทอดพระเนตรเป็นที่เอิกเกริก หัวเมืองที่กล่าวถึงในเอกสารหลักฐานสมัยนั้นมีเพียงปราณบุรีและประจวบคีรีขันธ์เท่านั้น

ในรัชกาลที่ ๕ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงจัดการปกครองท้องถิ่นเป็นมณฑลเทศาภิบาล โปรดเกล้าฯ ให้ยุบเมืองประจวบคีรีขันธ์ลงเป็นอำเภอขึ้นอยู่กับเมืองเพชรบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าเป็นเมืองเล็ก แต่ยังคงตั้งที่ว่าการอยู่ที่เมืองกุย พ.ศ. ๒๔๔๑ โปรดให้ย้ายที่ว่าการอำเภอเมืองประจวบคีรีขันธ์จากเมืองกุยมาตั้งที่อำเภอเกาะหลักด้วยเป็นที่เหมาะสมกว่า และโอนจากกระทรวงกลาโหมไปขึ้นกับมหาดไทย แต่พอถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวมอำเภอเมืองประจวบคีรีขันธ์ อำเภอเมืองปราณบุรี ซึ่งขึ้นกับเมืองเพชรบุรี อำเภอกำเนินนพคุณซึ่งขึ้นกับชุมพรตั้งขึ้นเป็นเมืองปราณบุรีเพื่อรักษาชื่อ "เมืองปราณบุรี" ไว้ ด้วยทรงมีพระราชดำริว่าเมืองปราณบุรีเป็นเมืองเก่าควรสงวนชื่อไว้ทรงพระราชทานนามเมืองที่ตั้งใหม่ว่า เมืองปราณบุรี มีฐานะเป็นเมืองจัตวาขึ้นกับมณฑลราชบุรี ส่วนเมืองปราณเดิมก็ยังคงอยู่ที่ปากคลองปราณ (บ้านปากน้ำปราณปัจจุบัน)

ในรัชกาลที่ ๖ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงมีพระราชดำริว่าเมืองโบราณมีชื่อไม่ตรงกับชื่อสถานที่ตั้งเมือง เช่น เมืองปราณบุรีที่ตั้งอยู่เกาะหลัก กับเมืองปราณที่ตั้งอยู่ริมคลองปราณ (เมืองปราณย้ายจากปากน้ำปราณมาอยู่ที่ริมคลองใกล้ทางรถไฟในปี พ.ศ. ๒๔๕๙) นานไปจะเกิดการสับสนทางประวัติศาสตร์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองปราณบุรี (ที่เกาะหลัก) เป็น "เมืองประจวบคีรีขันธ์" และใช้ชื่อนี้มาจนกระทั่งทุกวันนี้